PREPREKE REALIZACIJE MEĐUNARODNIH ZAJEDNIČKIH ULAGANJA U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Alma Muratović

Docent, Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli

Tuzla, Bosna i Hercegovina

alma.kamaric@untz.ba

Beriz Čivić

Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli

Tuzla, Bosna i Hercegovina

beriz.civic@untz.ba

Apstrakt

Predmet istraživanja su međunarodna zajednička ulaganja realizirana u Federaciji Bosne i Hercegovine (F BiH) do 2018. godine čija je vrijednost ulaganja viša od 10 miliona KM (ako je bilo više sukcesivnih ulaganja u okviru istog pravnog lica posmatra se kumulativna vrijednost). Podaci su prikupljeni od januara do jula 2019. godine. Istraživanjem su obuhvaćene sve kompanije koje su nastale zajedničkim poduhvatima domaćih i inostranih poslovnih partnera u FBiH. Ciljevi rada su: utvrditi koji su to interni i eksterni problemi s kojima se susreću ispitanici prilikom realizacije međunarodnih zajedničkih ulaganja u FBiH; utvrditi u kojoj mjeri pojedini elementi poslovnog okruženja predstavljaju ograničenje za realizaciju poslovnih procesa domaćih i inostranih partnera uključenih u zajednička ulaganja.

Ključne reči: Međunarodna zajednička ulaganja, strane direktne investicije, investiciona klima, poslovno okruženje.

OBSTACLES OF IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL JOINT INVESTMENTS IN THE FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The subject of the research is international joint ventures realized in the Federation of Bosnia and Herzegovina (F BiH) until 2018, whose investment value is higher than KM 10 million (if there were more successive investments within the same legal entity, cumulative value is observed). Data were collected from January to July 2019. The survey covered all companies that were formed by joint ventures of domestic and foreign business partners in FBiH. The objectives of the paper are: to determine what are the internal and external problems encountered by the respondents in the implementation of international joint ventures in the FBiH; to determine the extent to which certain elements of the business environment represent a restriction on the realization of business processes of domestic and foreign partners involved in joint ventures.

Key words: International joint ventures, foreign direct investment, investment climate, business environment.

JEL codes: L24

UVOD

Kompleksnost poslovanja u uslovima internacionalizacije i globalizacije, kao i težnja kompanija za ostvarenjem konkurentnosti i bolje tržišne pozicije, naglašava ulogu stranih direktnih investicija (SDI) kao jednog od generatora njihovog razvoja. Imajući u vidu da SDI predstavljaju jedan od značajnijih instrumenata putem kojih kompanije imaju mogućnost dobijanja integrisanog paketa materijalnih i nematerijalnih resursa (kapitala, tehnologije, upravljačkog i marketinškog know-how-a itd.), mnoge kompanije intenziviraju svoje aktivnosti kako bi privukle strani kapital. Iskustva pokazuju da u savremenim uslovima poslovanja SDI pružaju mogućnost recipijentima ostvarenja konkurentske prednosti i bolje tržišne pozicioniranosti. Međutim, da bi određena destinacija postala atraktivna za realizaciju pojedinih oblika SDI (zajednička ulaganja, fuzije, akvizicije, grinfild investicije i sl.) ista mora biti politički stabilna, posjedovati adekvatni pravni okvir, posjedovati ekonomski stabilnost itd. Stoga većina zemalja zainteresovanih za privlačenje SDI znatne napore ulaže u unapređenje poslovnog okruženja čime bi postale atraktivnije za inostrane poslovne partnere. U ovom radu će se pažnja fokusirati na međunarodna zajednička ulaganja (MZU) kao jedan od modaliteta realizacije SDI. Istraživačka pitanja na koja se ovim radom žele dati odgovori su:

- ☐ Koji su to ključni problemi s kojima se susreću poslovni partneri prilikom realizacije MZU u FBiH?
- ☐ Koliko pojedini elementi poslovnog okruženja predstavljaju ograničenje za realizaciju poslovnih procesa kod domaćih partnera uključenih u realizaciju MZU u FBiH?
- ☐ Klike pojedini elementi poslovnog okruženja predstavljaju ograničenje za realizaciju poslovnih procesa kod inostranih partnera uključenih u realizaciju MZU u FBiH?
- ☐ Da li postoji statistički značajna razlika u pogledu stavova između domaćih i inostranih partnera uključenih u realizaciju MZU u FBiH u pogledu ograničenja koje predstavljaju pojedini elementi poslovnog okruženja.

PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Važnost međunarodnih zajedničkih ulaganja

Kompleksnost poslovanja poslednjih 20-ak godina se, pored ostalog, ogleda u izazovima koji su vezani za suočavanje sa globalizacijom i sve intenzivnijom konkurencijom. Menadžeri marketinga se sve više suočavaju sa potrebom traženja rješenja koja će omogućiti ostvarivanje tržišnog rasta u uslovima jačanja konkurencije, s jedne strane, i izražene dinamike u promjenama zahtjeva potrošača, s druge strane. Značajnu ulogu u očuvanju i unapređenju tržišne pozicije, kako na domaćem tako i inostranom tržištu, u ovakvim uslovima poslovanja imaju zajednička ulaganja, putem kojih poslovni partneri iskorištavaju svoje međusobne prednosti

(ostvaruju sinergiju kroz zajedničko korištenje materijalnih i nematerijalnih resursa) te smanjuju troškove i rizike poslovanja.

Međunarodno kretanje kapitala postalo je predmet ozbiljnijeg interesovanja ekonomske nauke nakon Drugog svjetskog rata. Posmatramo li međunarodna kapitalna kretanja kroz historijsku prizmu, ista su dugo vremena bila vezana za globalnu dinamiku roba i usluga, da bi tek poslije 1960-ih bilo uočeno da su njihova kretanja znatno brža od trgovinskih tokova. To je bio period intenziviranja zajedničkih ulaganja kao oblika SDI. Provedena istraživanja tokom 70-tih i 80-tih godina dvadesetog stoljeća (Friedman i Beuin 1971. godine, zatim, Raveed i Renforth 1983., te Lasserre 1984 i Beamish 1988. godine) ukazuju na atraktivnost i poželjnost međunarodnih zajedničkih ulaganja obzirom da se multinacionalne kompanije nisu odupirale njihovoj realizaciji. [1] Na sve veću atraktivnost ovog oblika poslovne saradnje ukazuju i rezultati istraživanja provedenih od strane Killinga, Herzfelda, Harrigana, Lichtenbergera i Naulleaua koji navode da će međunarodna zajednička ulaganja postati poželjniji oblik uspostavljanja poslovne saradnje s inostranstvom obzirom da potpuno vlasništvo kao oblik internacionalizacije nije održiv u većini manje razvijenijih zemalja.[2]

Iako u literaturi koja tretira navedenu problematiku postoji različito pojmovno određenje zajedničkih ulaganja, za ista možemo reći da predstavljaju ugovorne aranžmane kojima dvije ili više strana udružuju svoja sredstva kako bi sudjelovali u zajedničkom poduhvatu i kontroli, a sve s ciljem ostvarenja zajednički postavljenih ciljeva. Međutim, prilikom definisanja ovog pojma neophodno je prije svega razlikovati dvije osnovne vrste zajedničkih ulaganja, i to: ugovorna zajednička ulaganja (contractual joint ventures, non-equity joint ventures) i vlasnička zajednička ulaganja (corporate joint ventures, equity joint ventures).

Ugovorna zajednička ulaganja predstavljaju povezivanje dva ili više preduzeća s ciljem ostvarivanja zajedničkog interesa ali bez formiranja novog (neovisnog) poslovnog subjekta. S druge strane, vlasnička zajednička ulaganja (corporate joint ventures) podrazumijevaju poslovne aranžmane u kojima poslovni partneri kombinuju raspoložive resurse i oblikuju novi poslovni subjekt koji je pravno i poslovno samostalan i odvojen od individualnih preduzeća (poslovnih partnera) koja učestvuju u novom preduzeću. Također, vlasništvo nad novotvorenim preduzećem je zajedničko s tim da istim upravlja zaseban menadžerski tim. (Prema Tupurić, Markulin, 2002., 106.) Griffin i Pustay pod vlasničkim zajedničkim ulaganjem podrazumijevaju poseban oblik strateških saveza u kome dva ili više poslovnih subjekata kreiraju novi, zaseban, poslovni entitet koji je pravno odvojen od matičnih preduzeća. [3, str. 368]

Kada se govori o MZU, u literaturi se najčešće misli na vlasnička ulaganja iz kojih nastaje novi, neovisni poslovni subjekt. Prednosti koje realizacijom ovog modaliteta poslovne saradnje ostvaruju kompanije iz razvijenih zemalja ogledaju se u smanjenju poslovnog rizika obzirom da se plasmanom kapitala rizik dijeli s partnerom iz zemlje domaćina (zemljom u kojoj je kapital i plasiran). S druge strane, kompanije iz

tranzicijskih i zemalja u razvoju realizacijom međunarodnih zajedničkih ulaganja između ostalog dolaze do neophodnog tehničko-tehnološkog, organizacionog, marketinškog know-how-a. Dakle, one koriste znanja inostranog poslovnog partnera i na taj način unapređuju svoja znanja, vještine svoji uposlenih, poboljšavaju tehnologiju procesa proizvodnje i upravljanja preduzećem. Također, kod istih se šire mogućnosti modernizacije proizvodnje, stvaraju pretpostavke za veći kvalitet proizvoda i usluga, veću produktivnost, odnosno jačanje konkurentske sposobnosti preduzeća. Pored prethodno navedenog bitno je istaći da se dobit ostvarena zajedničkim ulaganjima najčešće reinvestira što za rezultat nerijetko ima podsticanje dodatnih investicija u domaćim kompanijama. (O efektima međunarodnih zajedničkih ulaganja pogledati: Dhanaray, Beamish, 2003; Farrell, Oczkowski, Kharabsheh 2008; Gomez-Miranda, Ferez-Lopez, Argente - Linares, Rodriquez-Ariza 2015; Gong, Shenkar, Luo, Nzaw 2005; Mohamad, Ramayah, Hathaivaseawong 2010; Iriyama, Madhavan 2014; Isobe, Makino Montgomery 2000; Khan Lew, Sinkovics 2015; Khan, Shenker, Lew 2015; Mohamad, Ramayah, Hathaivaseawong, 2010; Tsang, Nguyen, Erramilli, Vaidya 2017))

Stoga možemo zaključiti da MZU kao oblik SDI predstavljaju značajan instrument putem kojih zemlje (posmatrano na makro nivou), odnosno preduzeća (posmatrano na mikro nivou) imaju mogućnost dobijanja integrisanog paketa materijalnih i nematerijalnih resursa (kapitla, tehnologije, upravljačkog i marketinškog know-how-a). Ovi resursi predstavljaju značajan instrument rasta i razvoja kompanija u uslovima sve izraženije međunarodne konkurencije.

Ključna ograničenja u realizaciji međunarodnih zajedničkih ulaganja

Imajući u vidu pozitivne efekte koje generišu MZU zemlje odnosno preduzeća moraju posebnu pažnju posvetiti analizi i uklanjanju ključnih prepreka koje destimulišu donošenje odluka inostranih partnera o realizaciji zajedničkih ulaganja.

Istraživanjima provedenim od strane UNCTAD-a tokom 2007. i 2008. godine definisani su ključni pozitivni ali i negativni faktori koji olakšavaju odnosno otežavaju realizaciju bilo kojeg od modaliteta stranih direktnih ulaganja pa tako i MZU u zemljama Jugoistočne evrope (JIE). [4, str. 109]

U osnovne negativne faktore spadaju:[5, str. 109]

- ☐ Nestabilna politika vlada i vladina birokratija,
- ☐ Otežan pristup finansijama,
- ☐ Visok nivo korupcije,
- ☐ Visoke stope poreza,
- ☐ Visoka zastupljenost kriminalnih aktivnosti i sl.

S druge strane, u faktore koji su pozitivno uticali na realizaciju inostranih ulaganja u ovaj region ubrajamo: [6, str. 109]

- ☐ Veličinu tržišta,
- ☐ Stopu rasta tržišta,
- ☐ Pristup međunarodnim (regionalnim) tržištima,

- ☐ Raspoloživost prirodnim resursima i jeftinom radnom snagom,
- ☐ Postojanje slobodnih zona kao i povlastica od strane država recipijenata.

Analiziranjem determinanti koje dominantno negativno utiči na realizaciju međunarodnih poduhvata u zemljama Jugoistočne Europe došlo se do zaključka da ova područja determiniše izražen politički rizik (neefikasna vladina birokratija, nestabilnost politika te nestabilnost vlade), ekonomski rizik (pristup finansijama, stope oporezivanja, porezne regulative) te koruptivne aktivnosti. Pored prethodno navedenih u ograničavajuće faktore se ubrajaju i: neadekvatno obrazovana radna snaga, regulative vezane za strane valute, inflacija, regulative vezane za radnu snagu, neadekvatna infrastuktura te slaba radna etika domaće radne snage.

Za Bosnu i Hercegovinu i susjedne zemlje su karakteristični približno isti ograničavajući faktori u privlačenju inostranih investitora. Primjera radi, najveći problemi većeg priliva inostranih ulaganja u Republiku Hrvatsku, prema istraživanjima svjetskog ekonomskog foruma, su: 1. birokracija, 2. poreski sistem, 3. korupcija, 4. politička nestabilnost, 5. problemi u obrazovanju itd.[7]

Približno isti problemi ograničavaju veći priliv stranih investicija i u Bosnu i Hercegovinu. Naime, prema rezultatima sličnih istraživanja, ključne prepreke većeg priliva stranih investicija u ovu zemlju su:[8, str. 110]

- ☐ Postojanje administrativnih prepreka, prije svega, vezanih za osnivanje i rad privrednih subjekata. Visoki troškovi kao i dug period osnivanja i registracije preduzeća, postojanje korupcije i sl., predstavljaju značajnu prepreku rasta i razvoja privrednog sistema Bosne i Hercegovine.
- ☐ Neefikasan sistem sudstva. Slab zakonski okvir kojim se štite prava povjerilaca, te neefikasnost i neažurnost u rješavanju nastalih sporova u velikoj mjeri utiču na poslovnu klimu Bosne i Hercegovine.
- ☐ Neizgrađen jedinstven ekonomski prostor, odnosno, postojanje podijeljenog unutrašnjeg tržišta koje svakako može biti prepreka za strana ulaganja.
- ☐ Ostali faktori poput nedovoljne tehnološke razvijenosti i dr.

Naravno, investicionu klimu u Bosni i Hercegovini karakteriše i niz pozitivnih elemenata vezanih za makroekonomski okvir kao što su: stabilna i konvertibilna domaća valuta, fiksni devizni kurs, niska stopa inflacije i sl.

Babić, Pufnik i Stučka u svome radu ističu da karakteristike zemlje domaćina, odnosno, privredna i tržišna snaga zemlje, razvijenost prirodnih resursa, razvijenost infrastrukturne mreže, politička i ekonomska stabilnost, funkcionisanje zakonodavstva te vladine mjere ekonomske politike mogu imati kako pozitivan tako i negativan uticaj na donošenje odluke o realizaciji međunarodnih zajedničkih ulaganja. [9, str. 3] Što je ekonomska i politička stabilnost zemlje veća, što je veća njena privredna i tržišna snaga ali i bogata ponuda prirodnih resursa, motivisanost inostranih partnera za realizaciju međunarodnih ulaganja bit će veća i obrnuto.[10]

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja u ovom radu su MZU realizirana u F BiH od 2015. do 2018. godine čija je vrijednost ulaganja viša od 10 miliona KM (ako je bilo više sukcesivnih ulaganja u okviru istog pravnog lica posmatra se kumulativna vrijednost).

Ciljevi istraživanja u radu su: 1. utvrditi koji su to problemi s kojima se susreću ispitanici prilikom realizacije MZU u FBiH; 2. utvrditi u kojoj mjeri pojedini elementi poslovnog okruženja predstavljaju ograničenje za realizaciju poslovnih procesa domaćih i inostranih partnera uključenih u zajednička ulaganja.

Hipoteza istraživanja u ovom radu je Poslovno okruženje u FBiH predstavlja značajnu prepreku za realizaciju MZU.

Podaci su prikupljeni iz sekundarnih i iz primarnih izvora. Sekundarni podaci su prikupljeni iz bazi podataka Doing Business i Transparency International Bosne i Hercegovine. Primarni podaci su prikupljeni od predstavnika top menadžmenta u kompanijama koje su nastale zajedničkim poduhvatima domaćih i inostranih poslovnih partnera u FBiH (kompanije koje su nastale kao rezultat MZU) u periodu od 2015. do 2018. godine. Podaci su prikupljeni u periodu od januara do jula 2019. godine. Istraživanje je realizirano u okviru projekta „Međunarodna zajednička ulaganja kao izvor unapređenja tržišnih performansi kompanija iz Federacije Bosne i Hercegovine“.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Inostranim ulagačima je od velike važnosti poslovni ambijent zemlje u koju se sredstva namjeravaju investirati. Stoga inostrani poslovni partneri prije ulaska u poslovnu saradnju s domaćim poslovnim partnerima detaljno analiziraju pojedine elemente poslovnog okruženja zemlje domaćina kako bi umanjili svoj rizik investiranja. U ovom radu je fokus na: pojedinim elementima poslovnog okruženja koji determinišu odluke partnera o ulasku u MZU i utvrđivanju postojanja razlike između domaćih i inostranih partnera u percepciji važnosti pojedinih ograničenja. Pored navedenog, predstaviti će se i komparacija poslovnog ambijenta BiH sa odabranim zemljama u pogledu lakoće poslovanja i percepcije korupcije.

Komparacija poslovnog okruženja u BiH i odabranim zemljama

Donošenje odluke o realizaciji ulaganja izvan granica svoje zemlje inostrani privredni subjekti nerijetko donose na osnovu izvještaja koje publikuju određene međunarodne organizacije (Doing Business, Transparency International, World Bank itd.). Kako izvještaji navedenih organizacija predstavljaju značajan izvor informacija, kompanije zajedno s institucijama vlasti moraju raditi na uklanjanju i unapređenju elemenata poslovnog okruženja, odnosno, svoje slike u očima potencijalnih investitora.

Jedan od ključnih elemenata koji destimuliše inostrane poslovne partnere da donesu pozitivnu odluku o realizaciji ulaganja svakako je visok stepen korupcije u ciljanoj zemlji. Visok nivo korupcije na svim nivoima vlasti svakako je limitirajući faktor većeg priliva SDI i u BiH. Potvrdu prethodno navedenog možemo naći u izvještaju Doing Business-a za 2019. godinu. Prema navedenom izvještaju naša zemlja se nalazi na 89. mjestu od ukupno 190 zemalja kada je u pitanju kvalitet poslovnog okruženja. Ako ovu poziciju poredimo sa 86. pozicijom koju je BiH zauzimala 2018. godine, može se zaključiti da je Bosna i Hercegovina nazadovala za 3 pozicije u odnosu na prethodnu godinu. Također, negativnu ocjenu naša zemlja ima i kada je u pitanju intenzitet kretanja ka poboljšanju poslovnog ambijenta. Naime, BiH na tržištu investicionih destinacija (destinacija za investicije) ima znatno lošiju poziciju u odnosu na svoje direktne konkurente, odnosno zemlje okruženja (Grafikon 1). Da se i zemlje okruženja grčevito bore za priliv inostranih ulaganja i da su na boljem putu od naše zemlje govori podatak da je BiH za 39 mjesta lošije rangirana u odnosu na Crnu Goru, a u odnosu na Srbiju i Hrvatsku naša zemlja zaostaje za 41 i 31 mjesto respektivno. Prema tome, naša zemlja bi trebala pod hitno preduzeti neke mjere za unapređenje poslovnog ambijenta ukoliko želi ostati atraktivna destinacija za realizaciju različitih oblika inostranih ulaganja (zajednička ulaganja, fuzije, akvizicije, greenfield investicije itd.).

Grafikon 1. Komparacija Bosne i Hercegovine sa pojedinim zemljama po lakoći poslovanja.

Izvor: *Kreacija autora na bazi podataka iz Doing Business 2019.*

Bosna i Hercegovina bi korisnu lekciju što se tiče privlačenja inostranog kapitala mogla izvući iz iskustava Makedonije i Albanije. U Makedoniji se uz pomoć institucija kao što je „one-stop-shop“ preduzeće može registrovati za četiri sata uz troškove do 50 EUR-a. Slična je situacija i u Albaniji.[11]

Zanimljivo je istaći da je Transparency International Bosne i Hercegovine (TIBiH) predstavio indeks percepcije korupcije koji obuhvata 168 zemalja svijeta. Prema tom indeksu naša je zemlja sa u 2018. godini s ocjenom 38 na skali od 0 do 100 zauzela 89. Mjesto (Grafikon br. 2). Iako ostale zemlje okruženja imaju bolju poziciju u odnosu na BiH, neophodno je istaći da su osim Makedonije koja je zabilježila pomak

s ocjene 35 na 37, ostale zemlje Zapadnog Balkana (Srbija, Crna Gora, Albanija, Kosovo i Hrvatska) bilježile negativne trendove u odnosu na prethodnu godinu. Najbolju poziciju od zemalja regiona i dalje drži Hrvatska, dok je najveći nazadak zabilježila Srbija (sa 41 na 39 mjesto). Ovome treba dodati još jednu negativnu činjenicu a to je da naša zemlja nazaduje u odnosu na prethodnih 7 godine kada se posmatra ocjena razvijenosti korupcije. [12]

Grafikon 2. Položaj Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja prema indeksu percepcije korupcije za 2018. godinu

Izvor: Kreacija autora na bazi podataka dostupnih na: <http://ti-bih.org/>, avgust 2019.

Poslovni ambijent u FBiH kao ograničavajući faktor za realizaciju međunarodnih zajedničkih ulaganja

Kakvi će biti prilivi inostranih ulaganja zavisi od poslovnog ambijenta zemlje domaćina. Kompleksnost poslovanja preduzeća koje karakteriše visoka konkurencija i borba preduzeća za naklonost inostranih ulaganja naglašava nužnost stvaranja povoljnijeg investicionog ambijenta. Rezultati koje objavljuje „Bjela knjiga“ ukazuju da većina zemalja regiona mora raditi na reformama želi li unaprijediti investicionu klimu i na taj način privući inostrani kapital.

Rezultati istraživanja vezani za značaj pojedinih ograničenja za odluke ispitanika o ulasku u MZU u FBiH su dati na grafiku 1 (ocjena značajnosti je data na skali 1-uopšte ne predstavlja problem, 5-predstavlja izuzetno veliki problem). Najznačajniji faktori koji destimulišu inostrane ulagače za realizaciju MZU u FBiH odnose se na: 1. preduge procedure vezane za osnivanje preduzeća i otpočinjanje biznisa (prosječna ocjena značajnosti 4,14), političku nestabilnost zemlje prosječna ocjena značajnosti 3,92), složene i neujednačene zakonke propise (prosječna ocjena značajnosti 3,71), slabu infrastrukturu mrežu (prosječna ocjena značajnosti 3,71), te izostanak adekvatne lokalne podrške vezane za realizaciju MZU (prosječna ocjena značajnosti 3,5).

Najznačajnija prepreka sa kojom se susreću poslovni partneri prilikom realizacije MZU u FBiH je predug proces osnivanja (registracije) preduzeća s čime se složilo preko 85% ispitanika. Za preko 64% ispitanika obuhvaćenih istraživanjem komplikovana i preduga procedura registracije zajedničke kompanije osnovni je

problem pri donošenju odluke o realizaciji ovog poslovnog poduhvata. S druge strane, svega 14,3% ispitanika istaklo je da predug proces registracije zajedničkog preduzeća ne predstavlja značajniji problem prilikom realizacije zajedničkog poduhvata. Drugi po važnosti kamen spoticanja pri realizaciji međunarodnih zajedničkih ulaganja u FBiH prema ocjeni ispitanika je predug proces dobijanja građevinskih dozvola. Za preko 64% ispitanika dobijanje građevinskih dozvola koči realizaciju zajedničkih poduhvata, dok za 28,6% ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem predug i komplikovan proces dobijanja građevinskih dozvola predstavlja manji problem. Nerazvijena infrastruktura naredni je problem pri realizaciji međunarodnih zajedničkih ulaganja u našoj zemlji. Naime, preko 64% ispitanika se izjasnilo da loša infrastrukturna mreža (loše saobraćajnice, telekomunikaciona mreža itd.) predstavljaju značajnu kočnicu pri realizaciji zajedničkog poduhvata s domaćim poslovnim partnerima. Kulturološke barijere, politika zaštite investitora te mogućnost kreditiranja najmanji su problemi s kojima se susreću partneri prilikom realizacije zajedničkog poduhvata u FBiH (Grafikon 3).

Grafikon 3. Problemi realizacije međunarodnih zajedničkih ulaganja u Federaciji Bosne i Hercegovine

Izvor: *Kreacija autora na bazi primarnog istraživanja*

Razlika u ocjeni uticaja elemenata poslovnog okruženja na realizaciju poslovanja partnera ukupljenih u međunarodna zajednička ulaganja

Da elementi poslovnog okruženja mogu predstavljati značajan problem prilikom realizacije poslovnih aktivnosti preduzeća pokazuju rezultati provedenog istraživanja predstavljeni Grafikonom 4. Iako su se svi ispitanici obuhvaćeni istraživanjem izjasnili da ponuđeni elementi poslovnog okruženja predstavljaju problem razvoja poslovnih procesa preduzeća, intenzitet njihove značajnosti različit je. Posmatrajući

Grafikon 4. vidimo da se redoslijed najznačajniji elementi poslovnog okruženja koji utiču na razvoj poslovnih procesa preduzeća u FBiH razlikuju kod domaćih i inostranih poslovnih partnera uključenih u zajedničke poduhvate.

Vodeći elementi poslovnog okruženja koji se negativno odražava na razvoj poslovnih procesa u FBiH prema ocjeni domaćih privrednih subjekata su razvijenost tržišta BiH (prosječna ocjena 3,6), struktura radne snage (prosječna ocjena 3,4), nestabilnost bosanskohercegovačke privrede (prosječna ocjena 3,2), slaba konkurentnost u odnosu na ostale zemlje okruženja (prosječna ocjena 3,0), visok nivo korupcije (prosječna ocjena 3,0) itd. Klasifikacija vodećih elemenata poslovnog okruženja koji utiču na realizaciju poslovnih procesa u FBiH prema ocjeni inostranih poslovnih partnera nešto je drugačija. Ključni elementi poslovnog okruženja koji determiniše realizaciju poslovnih procesa prema ovoj grupi ispitanika su složena zakonska regulativa te politička nestabilnost naše zemlje. Imajući u vidu da su prosječne ocjene navedenih elemenata 5, bosanskohercegovačke vlasti bi pod hitno morale raditi na kreiranju političke stabilnosti naše zemlje ali i adekvatnoj regulaciji inostranih ulaganja (neophodno je usklađivanje zakona na nivou RS-a i FBiH čime bi se olakšala i realizacija inostranih ulaganja u našu zemlju).

Loša konkurentnost BiH u odnosu na ostale zemlje okruženja, visok nivo korupcije te slabe promotivne aktivnosti naredna su prepreka za realizaciju poslovnih procesa inostranih poslovnih partnera (prosječna ocjena 4,78 i 4 respektivno). Klasifikacija elemenata poslovnog okruženja prema njihovoj značajnosti za realizaciju poslovnih procesa domaćih i inostranih poslovnih subjekata uključenih u MZU u FBiH data je narednim grafikonom.

Grafikon 4. Prosječna ocjena značaja elemenata poslovnog okruženja na realizaciju poslovanja partnera uključenih u međunarodna zajednička ulaganja u FBiH

Izvor: Kreacija autora na bazi primarnog istraživanja

Od posmatranih 20 elemenata okruženja (primjenom t testa nezavisnih uzoraka; tabela br.1.) utvrđeno je da, po 14 elemenata okruženja ne postoji razlika između domaćih i inostranih partnera u pogledu ocjene značajnosti tih elemenata za njihovo poslovanje, dok kod 6 posmatranih elemenata postoji razlika. Ovo ukazuje na činjenicu da većina elemenata okruženja ima isti značaj bez obzira da li se radi o domaćim ili inostranim poslovnim partnerima, odnosno da najveći broj problema ili prednosti okruženja doživljavaju na isti ili sličan način. To su sljedeći posmatrani elementi okruženja: stabilnost deviznog kursa, nestabilnost privrede, razvijenost tržišta BiH, razvijenost finansijskog sistema BiH, inflacija, GDP, stopa nezaposlenosti, struktura radne snage, uvozne restikcije, stope poreya, kontrola cijena, postoje restrikcije za repatrijaciju profita i postoji rizik od eksproprijacije.

Tabela 1. Ocjeni jednakosti uticaja elemenata okruženja između domaćih i inostranih partnera (test nezavisnih uzoraka)

		Levenov test za jednakost varijansi		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
stabilnost devinog kursa	Varijanse jednake	2,156	,168	,834	12	,420	,644	,773	-1,039	2,328
	Varijanse nisu jednake			,729	5,828	,494	,644	,884	-1,535	2,824
Konkurentnost BiH u odnosu na okruženje	Varijanse jednake	9,600	,009	-8,853	12	,000	-1,778	,201	-2,215	-1,340
	Varijanse nisu jednake			-12,095	8,000	,000	-1,778	,147	-2,117	-1,439
Nestabilnost privrede u BiH	Varijanse jednake	,159	,697	-1,818	12	,094	-,911	,501	-2,003	,181
	Varijanse nisu jednake			-1,642	6,330	,149	-,911	,555	-2,252	,430
Visok stepen korupcije	Varijanse jednake	9,600	,009	-8,853	12	,000	-1,778	,201	-2,215	-1,340
	Varijanse nisu jednake			-12,095	8,000	,000	-1,778	,147	-2,117	-1,439

Razvije nost tržišta BiH	Varijanse jednake	1,514	,242	,378	12	,712	,267	,706	-1,271	1,804
	Varijanse nisu jednake			,345	6,48 5	,741	,267	,774	-1,593	2,127
Razvije nost finansijs kog sistema BiH	Varijanse jednake	5,448	,038	1,24 1	12	,238	,578	,465	-,436	1,592
	Varijanse nisu jednake			,961	4,51 5	,385	,578	,601	-1,019	2,175
Inflacija	Varijanse jednake	,701	,419	,425	12	,679	,089	,209	-,367	,545
	Varijanse nisu jednake			,389	6,53 9	,710	,089	,229	-,460	,638
GDP	Varijanse jednake	11,571	,005	1,79 3	12	,098	1,000	,558	-,215	2,215
	Varijanse nisu jednake			1,29 1	4,00 0	,266	1,000	,775	-1,151	3,151
Stepen nezapos lenosti	Varijanse jednake	,005	,946	- ,621	12	,546	-,311	,501	-1,403	,781
	Varijanse nisu jednake			- ,641	9,19 0	,537	-,311	,485	-1,406	,784
Struktur a radne snage	Varijanse jednake	1,001	,337	,989	12	,342	,733	,741	-,882	2,349
	Varijanse nisu jednake			,926	6,96 6	,385	,733	,792	-1,140	2,607
Uvozne restrikci je	Varijanse jednake	,467	,507	1,43 1	12	,178	,889	,621	-,465	2,243
	Varijanse nisu jednake			1,36 6	7,34 7	,212	,889	,651	-,635	2,413
Visoke stope poreza	Varijanse jednake	,385	,546	,423	12	,680	,333	,789	-1,385	2,052
	Varijanse nisu jednake			,423	8,38 5	,683	,333	,789	-1,471	2,138
Postoji kontrola cijena	Varijanse jednake	3,706	,078	1,50 4	12	,158	,867	,576	-,388	2,122
	Varijanse nisu jednake			1,15 0	4,41 6	,309	,867	,754	-1,150	2,883
Postoje restrikci je za	Varijanse jednake	,814	,385	- ,378	12	,712	-,133	,353	-,902	,635

repatrijacija kapitala	Varijanse nisu jednake			- ,431	11,6 20	,674	-,133	,309	-,809	,543
Postoji rizik od ekspanzije imovine	Varijanse jednake	12,747	,004	2,30 2	12	,040	1,289	,560	,069	2,509
	Varijanse nisu jednake			1,70 4	4,17 7	,161	1,289	,757	-,777	3,355
Politička stabilnost	Varijanse jednake	5,143	,043	- 8,78 3	12	,000	-2,000	,228	-2,496	-1,504
	Varijanse nisu jednake			- 6,32 5	4,00 0	,003	-2,000	,316	-2,878	-1,122
Pouzdanost statističkih podataka	Varijanse jednake	1,392	,261	- 2,74 5	12	,018	-1,422	,518	-2,551	-,293
	Varijanse nisu jednake			- 3,42 2	11,4 66	,005	-1,422	,416	-2,332	-,512
Dostupnost informacija o investicijama	Varijanse jednake	,915	,358	- 2,92 4	12	,013	-2,089	,714	-3,646	-,532
	Varijanse nisu jednake			- 3,41 3	11,9 12	,005	-2,089	,612	-3,423	-,754
Aktivan promotivan stav Vlade i njenih institucija	Varijanse jednake	,865	,371	- 4,91 9	12	,000	-1,844	,375	-2,661	-1,028
	Varijanse nisu jednake			- 5,35 5	10,5 85	,000	-1,844	,344	-2,606	-1,083

Prema sljedećih 6 elemenata okruženja postoji statistički značajna razlika između domaćih i inostranih partnera uključenih u realizaciju MZU u pogledu ocjene njihovog uticaja na poslovanje u FBiH: pouzdanost statističkih podataka, dostupnost informacija o investicijama, aktivan promotivan stav Vlade i njenih institucija, konkurentnosti BiH u odnosu na ostale zemlje okruženja, visine stepena korupcije, političkoj stabilnosti BiH.

Važno je napomenuti da je kod 3 elementa ispunjena pretpostavka o jednakosti varijansi (tamo gdje je signifikantnost u odjeljku Levenov test jednakosti varijansi veća od 0,05). U ovom slučaju upotrebljen je prvi red tabele izračunat za slučaj jednakih varijansi. Kriterij za utvrđivanje postojanja statistički značajne razlike pojedinih elemenata poslovnog okruženja tržišta između domaćih i inostranih poslovnih partnera uključenih u realizaciju međunarodnih zajedničkih ulaganja u FBiH dat je u koloni Sig. (2-smjerna) u odjeljku t-test jednakosti aritmetičkih sredina. Rezultati provedenog testa pokazuju da kod slijedećih elemenata postoji statistički značajna razlika između domaćih i inostranih poslovnih subjekata uključenih u realizaciju MZU:

- ☐ Pouzdanost statističkih podataka (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,018)
- ☐ Dostupnost informacija o investicijama (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,013)
- ☐ Aktivan promotivan stav Vlade i njenih institucija (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,000)

Pretpostavka o jednakosti varijansi nije ostvarena kod također 3 elementa poslovnog okruženja. (tamo gdje je signifikantnost u odjeljku Levenov test jednakosti varijansi jednaka ili manja od 0,05). U ovom slučaju upotrebljen je drugi red tabele izračunat za slučaj da varijanse nisu jednake. Rezultati provedenog testa pokazuju da uz navedene pretpostavke postoji statistički značajna razlika između domaćih i inostranih privrednih subjekata uključenih u realizaciju MZU u FBiH po slijedećim elementima poslovnog okruženja:

- ☐ Konkurentnosti BiH u odnosu na ostale zemlje okruženja (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,000)
- ☐ Visine stepena korupcije (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,000)
- ☐ Političkoj stabilnosti BiH (izračuna dvosmjerna signifikantnost 0,003)

Obzirom da se u ključne elemente poslovnog okruženja koji determinišu donošenje odluke o realizaciji MZU svrstavaju stabilnost privrede određene zemlje, nivo i intenzitet korupcije, razvijenost tržišta, razvijenost finansijskog sistema, porezna politika itd., po navedenim elementima ne postoji statistički značajna razlika između dvije posmatrane grupe ispitanika. Tako zaključujemo da su i za jedne i druge navedeni elementi poslovnog okruženja od približno iste važnosti kod donošenja odluke o realizaciji zajedničkog poduhvata.

ZAKLJUČAK

Poboljšanje poslovne klime i konkurentnosti, politička i pravna stabilnost i predviđiva poreska politika ključni su elementi koji determinišu priliv inostranih ulaganja u određenu zemlju. Stoga većina zemalja raznim reformama i konkretnim mjerama nastoji kreirati podsticajan poslovni ambijent za inostrane ulagače. Osnovni problem kreiranja povoljnijeg poslovnog ambijenta u FBiH predstavljaju predugo procedure osnivanja preduzeća, politička nestabilnost, neujednačeni zakonski propisi, loša

infrastrukturna mreža, izostanak adekvatne podrške lokalne vlasti vezane za realizaciju ulaganja, poreska politika itd.

Sama činjenica da se BiH prema izvještaju Doing Business-a za 2019. godinu nalazi na 89. mjestu od ukupno 190 zemalja govori kakvo je poslovno okruženje u našoj zemlji. Bosna i Hercegovina je po izvještaju iz 2019. godine nazadovala za 3 pozicije u odnosu na prethodnu godinu. Također, naša se zemlja nalazi na lošijoj poziciji u odnosu na ostale zemlje okruženja (Hrvatska, Srbija, Crna Gora itd.). Razvijenost korupcije naredna je prepreka povoljnijeg poslovnog ambijenta naše zemlje. Prema tom indeksu naša je zemlja sa u 2018. godini s ocjenom 38 na skali od 0 do 100 zauzela 89. mjesto. Bolje je plasirana samo u odnosu na Albaniju, Kosovo i Makedoniju, dok i dalje zaostaje za ostalim zemljama okruženja (Srbija, Hrvatska, Crna Gora). Shodno prethodno navedenom možemo zaključiti da FBiH nema izražene prednosti kod stranih investitora u pogledu lakoće poslovanja i precepcije korupcije čime je potvrđena postavljena istraživačka hipoteza koja glasi: Poslovno okruženje u FBiH predstavlja značajnu prepreku za realizaciju MZU.

U prilog tome da poslovno okruženje u FBiH predstavlja značajnu prepreku realizacije MZU govore i rezultati primarnih istraživanja prezentirani u radu. Naime, vodeći elementi poslovnog okruženja koji se negativno odražava na razvoj poslovnih procesa u FBiH prema ocjeni domaćih privrednih subjekata su razvijenost tržišta BiH (prosječna ocjena 3,6), struktura radne snage (prosječna ocjena 3,4), nestabilnost bosanskohercegovačke privrede (prosječna ocjena 3,2), slaba konkurentnost u odnosu na ostale zemlje okruženja (prosječna ocjena 3,0), visok nivo korupcije (prosječna ocjena 3,0) itd. Klasifikacija vodećih elemenata poslovnog okruženja koji utiču na realizaciju poslovnih procesa u FBiH prema ocjeni inostranih poslovnih partnera nešto je drugačija. Ključni elementi poslovnog okruženja koji determinišu realizaciju poslovnih procesa prema ovoj grupi ispitanika su složena zakonska regulativa te politička nestabilnost naše zemlje. Imajući u vidu da su prosječne ocjene navedenih elemenata 5, bosanskohercegovačke vlasti bi pod hitno morale raditi na kreiranju političke stabilnosti naše zemlje ali i adekvatnoj regulaciji inostranih ulaganja (neophodno je usklađivanje zakona na nivou RS-a i FBiH čime bi se olakšala i realizacija inostranih ulaganja u našu zemlju). Loša konkurentnost BiH u odnosu na ostale zemlje okruženja, visok nivo korupcije te slabe promotivne aktivnosti naredna su prepreka za realizaciju poslovnih procesa inostranih poslovnih partnera (prosječna ocjena 4,78 i 4 respektivno).

Imajući u vidu prethodno navedene rezultate preporuka kreatorima makroekonomske politike je da pri provođenju reformi koje će uticati na unapređenje poslovnog ambijenta imaju na umu redosljed elemenata okruženja koji posebno predstavljaju ograničenje realizacije poslovnih procesa kako domaćih tako i inostranih poslovnih subjekata.

Ograničenja istraživanja: Jedno od ograničenja ovog istraživanja je fokusiranost na F BiH što je posljedica projektnog zadatka u okviru kojeg je izvršeno primarno prikupljanje podataka koji su prezentirani u ovom radu.

Preporuke za dalja istraživanja:

U ovom istraživanju je fokus bio na MZU. Narednim istraživanjima bi trebalo fokus staviti i na ostale modele stranih ulaganja u našoj zemlji. Pored toga, preporuka je da se nekim od narednih istraživanja fokus stavi i na domaće investitore koji takođe pokazuju veliku suzdržanost u pogledu investicija bilo na domaćem bilo na inostranom tržištu. Podaci bankarskog sektora pokazuju da domaće kompanije raspolažu sa značajnim investicijskim potencijalom te bi trebalo stimulisati ne samo strane investicije već i domaće investicije.

BIBLIOGRAFIJA

1. Detaljnije pogledati: Friedman, W. G., Beguin, J. P. (1971) Joint international business ventures in developing countries, Thunderbird International Business Review, Raveed, S. R. & Renforth, W. (1983) State Enterprise – Multinational Corporation Joint Ventures: How Do They Meet Partners's Needs?, Management International Review. 23(1), pp. 47-57., Lassere, P. (1984) Selecting a Foreign Partner for Technology Transfer, Long Range Planning, 17, 6, pp. 43-49., Beamish, P. W. (1988) Multinational Joint Ventures in Developing Countries, Routledge, New York
2. O MZU pogledati: Killing, J. P. (1983) Strategies for Joint Venture Success, New York, Praeger, Herzfeld, E. (1983) Joint Ventures, Bristol, Jordans, Harrigan, F. R. (1986) Managing for Joint Venture Success, Lexington, Lexington Books, Lichtenberger, B., Naulleau, G. (1993) French-German Joint Ventures: Cultural Conflicts and Synergies, International business Review, vol.2., No. 3., pp. 297-307.
3. Griffin, R. W., Pustay M. W. (2005) International Business: A managerial Perspective, Prentice Hall
4. Sinanagić, M., Čivić, B., & Kamarić, A. (2013): Pokretački Faktori I Determinante Stranog Direktnog Investiranja U Bosni I Hercegovini. Tranzicija, 15(31.), 107-124.
5. Ibidem
6. Ibidem
7. Detaljnije pogledati: Schwab. K., The global competitiveness report 2016-2017, ed. In WE Forum., 2016.
8. Sinanagić, M., Čivić, B., & Kamarić, A., op. Cit.
9. Prilagođeno prema: Babić, A., Pufnik, A., Stučka, T., Teorija i stvarnost inozemnih izravnih ulaganja u svijetu i u tranzicijskim zemljama s posebnim osvrtom na Hrvatsku, Pregledi, P-9. Zagreb, 2001.
10. O determinantama privlačenja inostranih ulaganja detaljnije pogledati: Grubor, M., Determinante privrednog sistema za privlačenje stranih direktnih investicija u zemlje u tranziciji, Ekonomski institut, Beograd, str. 61.; Nicoletti, G., Golub, S., Hajkova, D., Mirza, D., Yoo, K-Y., Policies and international integration: influence on trade and foreign direct investment, OECD Economics Department Working Paper No. 359, 2003.; Babić-Hodović, V., Mehić, E., (2009.) Policies and strategies for the promotion and attraction FDI in services, Proceedings of 5th International Strategic Management Conference; Istanbul, Turkey;
11. European Bank for Reconstruction and Development, Transition Report 2008, 2008., str. 93. <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR08.pdf>, (pristupljeno juli 2019.)
12. Prema: Transparency International Bosne i Hercegovine, <http://ti-bih.org/>, (pristupljeno juli 2019.)

RESUME

Improving the business climate and competitiveness, political and legal stability, and predictable tax policies are key elements that determine the flow of foreign investment into a particular country. Therefore, most countries seek to create a stimulating business environment for foreign investors through various reforms and concrete measures. The main problem of creating a more favorable business environment in the FBiH is the lengthy procedures of establishing a company, political instability, uneven legal regulations, poor infrastructure network, lack of adequate support of local authorities related to investment realization, tax policy, etc.

The mere fact that, according to the Doing Business Report for 2019, BiH ranks 89th out of a total of 190 countries, speaks to what the business environment in our country is like. According to the 2019 report, Bosnia and Herzegovina has fallen back by 3 positions compared to the previous year. Also, our country is in a worse position than other countries in the region (Croatia, Serbia, Montenegro, etc.). The development of corruption is another obstacle to a more favorable business environment in our country. According to this index, in 2018 our country ranked 89th with a score of 38 on a scale from 0 to 100. It is better placed only in comparison to Albania, Kosovo and Macedonia, while still lagging behind other countries in the region (Serbia, Croatia, Montenegro). Based on the foregoing, we can conclude that the FBiH does not have a pronounced advantage for foreign investors in terms of ease of doing business and the perception of corruption, thus confirming the research hypothesis that states: The business environment in FBiH is a significant obstacle for the implementation of MZU.

In support of the fact that the business environment in the FBiH represents a significant obstacle to the realization of the MZU, the results of the primary research presented in this paper speak. Namely, the leading elements of the business environment that negatively affects the development of business processes in the FBiH according to the assessment of domestic companies are the development of the BiH market (average grade 3.6), labor force structure (average grade 3.4), instability of the BiH economy (average grade 3.2), poor competitiveness compared to other countries in the environment (average 3.0), high level of corruption (average 3.0), etc. The classification of the leading elements of the business environment that affect the implementation of business processes in FBiH according to the assessment of foreign business partners is somewhat different. The key elements of the business environment that determines the realization of business processes according to this group of respondents are the complex legal regulations and the political instability of our country. Bearing in mind that the average marks of the above elements 5, the BiH authorities should urgently work to create political stability of our country, as well as adequate regulation of foreign investments (harmonization of laws at the level of RS and FBiH is necessary, which would also facilitate the realization of foreign investments to our country). Poor competitiveness of BiH compared to other countries in the region, high levels of corruption and poor promotional activities are another

obstacle to the realization of business processes of foreign business partners (average score 4.78 and 4 respectively).

Bearing in mind the above results of the recommendations to the makers of macroeconomic policy, the implementation of reforms that will affect the improvement of the business environment should take into account the order of the elements of the environment, which in particular represent a restriction on the realization of business processes of both domestic and foreign business entities.